

Jezički pejzaž Karaševaka: nadgrobni spomenici¹

Biljana Sikimić

Rad se bavi jezičkom i folklorističkom analizom natpisa na nadgrobnim spomenicima seoskih grobalja u oblasti Karaševa u Rumuniji. U pitanju su groblja u Karaševu, Klokoću, Ravniku, Nemeđu i Vodniku, čije je dokumentovanje obavljeno tokom oktobra i novembra 2015. godine. Postojeći natpisi na spomenicima omogućavaju sociolingvistički uvid u diglosiju Karaševaka: sa jedne strane stoje lokalni karaševski govori koji nikada nisu imali funkciju standardnog jezika, a sa druge – ranije srpskohrvatski, a posle 1989. sve više standardni hrvatski jezik, koji je istovremeno i službeni jezik Katoličke crkve u svim karaševskim naseljima. U radu se izdvajaju i neke funerarne formule zapisane na spomenicima, koje se mogu analizirati kao svojevrsne karaševske folklorne formule.

Ključne reči: Karaševci, nadgrobni spomenici, jezički pejzaž, folklorna formula

Uvod

Savremenim istraživanjima seoskog groblja bave se različite discipline: razne historiografske grane (počevši od arheologije, preko epigrafike do istorije umetnosti), sociologija sela, pejzažna arhitektura, tanatologija, folkloristika, antropologija, do sociolingvistike, pre svega nove sociolingvističke subdiscipline istraživanja jezičkog pejzaža. Ovom radu je prethodilo terensko dokumentovanje javnih natpisa u karaševskim selima, i posebno složeno terensko istraživanje groblja sa fotografisanjem spomenika, zatim transkripcija natpisa, pa lingvistička i folkloristička analiza tekstova.

Karaševci danas žive u sedam naselja planinskog Banata u Rumuniji u blizini grada Rešica. Prema zvaničnom popisu Rumunije iz 2011. u županiji Karaš Severin i gradu Rešici ima 292 Hrvata, a u komuni Karaševo od ukupno 3110 stanovnika 2380 je Hrvata, 246 Rumuna, 172 Roma i 23 Srba (u pitanju su naselja Karaševo, Jabalča i Nermed). U komuni Lupak od ukupno 2677 stanovnika

---

¹ Prilog je rezultat rada na projektu *Jezik, folklor i migracije na Balkanu*, br. 178010 koji finansira Ministarstvo obrazovanja, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

2318 je Hrvata, 195 Rumuna, 29 Roma i 6 Srba (naselja Klokočić, Lupak, Ravnik i Vodnik). Primetan je i značajan demografski pad.

Prvi relevantan dijalektološki opis govora Karaševa, sa kritičkim pregledom dotadašnjih istraživanja, dao je rumunski lingvista i slavista Emil Petrović (Petrovici 1935). Prema njegovim procenama, tridesetih godina 20. veka bilo je oko 6800 Karaševaka.²

Rumunski istoričari pretpostavljaju da su se Karaševci naselili u Banat u „ranom srednjem veku“ u nekoliko naselja u okolini srednjovekovne tvrđave Karaševo (Jabalča, Nermed, Lupak, Ravnik, Vodnik i Klokočić). Ne ulazeći u kontradiktorne teorije istraživača o etničkom poreklu i lingvističkoj pripadnosti Karaševaka, iz ugla aktuelne jezičke politike treba ukazati na to da se oni danas dominantno izjašnjavaju kao Hrvati i da svoj govor pišu isključivo latinicom. Priznati su kao Hrvati od strane Hrvatske, u školama se nastava odvija na rumunskom i hrvatskom jeziku, a lokalni časopis (*Hrvatska grančica*) takođe je dvojezičan. Osim govora Karaševci su sačuvali i svoju tradicijsku kulturu, a na vizuelnom planu, za potrebe ovog priloga, najznačajnije je čuvanje ženske nošnje: i danas Karaševke svakodnevno nose karakterističnu maramu (slika 1).

Slika 1: Vodnik, nadgrobnni spomenik

Načinom života ne razlikuju se mnogo od suseda Rumuna jer se bave poljoprivredom, stočarstvom, voćarstvom, a mnogi i danas uz imanje u selu poseduju

² Od druge polovine 20. veka do danas lingvistička literatura o karaševskom govoru znatno je uvećana, da pomenemo samo najznačajnije lingviste koji su se bavili ovom temom: Pavle Ivić, Darja Kanjor, Marija Lackić, Josip Lisac, Maksim Mladenov, Radivoje Mladenović, Ivana Olujić, Mihaj Radan, Andrej Soboljev, Mile Tomić, Viktor Vesku i drugi.

i stočarski salaš. Mnogi Karaševci su radili u obližnjem industrijskom centru Rešica ili okolnim rudnicima, a posle 1989. godine odlaze na sezonske poslove u Hrvatsku, kasnije i u zemlje zapadne Evrope. Za savremeni trenutak karakteristična je ženska radna migracija, što je i inače široko rasprostranjena pojava u Rumuniji. Po veroispovesti Karaševci su katolici.

Ovaj prilog ima za cilj da pokuša da osim simboličke, sakralne funkcije karaševskog govora – budući da su na karaševskom govoru dokumentovani funerarni natpisi, otkrije i analizira postojeće funerarne formule.³ Na drugom istraživačkom nivou, nivou zaštite ugroženih jezika, u koje nesumnjivo spada govor Karaševaka, rad će pokušati da odgovori na pitanje o tome u kojoj meri natpisi na karaševskom govoru u sakralnom kontekstu groblja mogu da pomognu u procesu očuvanja jezika.⁴

Groblja Karaševaka

Karaševska groblja već su bila deo savremenih istraživanja „Udruženja rumunskih pejzažista“, koja je obavio interdisciplinarni tim (15. 3. 2012 – 15. 10. 2012), a akcenat je bio na etničkom diverzitetu Banata. Projekat, ipak, nije obuhvatio jezičke i tekstološke elemente.⁵

Autor je terenska istraživanja Karaševaka obavljao u dva navrata, oktobra i novembra 2015. godine, i tom prilikom prikupio i dokumentaciju o karaševskom jezičkom pejzažu. Istraživanja su obavljena u organizaciji gospodina Ivana Birte i prof. dr Saše Nedeljkovića sa studentima antropologije Filozofskog fakulteta u Beogradu. Terenski snimci korišćeni u ovom radu snimljeni su u gradu

---

³ U analizi natpisa na srpskim spomenicima na grobljima u Metohiji Mitra Reljić piše o „ogrešenjima o normu“, podrazumevajući da lokalnom dijalektu nema mesta na nadgrobnim spomenicima (Рељић 2010: 161–163).

⁴ Na „Radio Rešici“ od 2012. godine postoji emisija na hrvatskom jeziku u okviru koje se može čuti i karaševski govor. Saradnici mesečnog časopisa *Hrvatska grančica* (u celini na internetu, dostupan na adresi: <http://www.zhr-ucr.ro>) počeli su da objavljuju članke na karaševskom govoru tek od 2015. godine.

⁵ Rezultat projekta je niz monografija, od kojih je za ovu priliku najznačajnija Ciobota et al. 2012, koja sumira tipologiju seoskih grobalja rumunskog dela Banata (na korpusu od 100 grobalja). Zbog značajnih demografskih promena koje su zadesile rumunski deo Banata tokom devedesetih godina (pre svega, masovni odlazak Nemaca i Čeha) ova monografija polazi od demografskih podataka iz 1992. godine. Za objavljivanje su odabrani samo reprezentativni primeri za svaku etničku i versku zajednicu, kako bi se mogle definisati njihove dominantne karakteristike. Projektom je bilo obuhvaćeno svih sedam karaševskih naselja, a u monografiji su posebno analizirana samo groblja u Karaševu i Ravniku. U teorijskom pogledu značajna je studija antropologa Rodike Kolta (Colta 2014) o multietničkim grobljima Banata, nastala kao deo istog projekta.

Karaševu 11. oktobra, 9. i 10. novembra 2015. Fotografije iz Klokočića su snimljene 10. oktobra 2015 (ali zbog nedostatka vremena nije snimljeno celo groblje, već samo neki njegovi delovi). Selo Lupak fotografisano je istog dana, 10. oktobra 2015, ali tom prilikom nije fotografisano lokalno groblje u Lupaku. Fotografije iz Ravnika snimljene su 8. oktobra 2015, iz Nermeda 9. novembra 2015, a iz Vodnika 10. novembra 2015. Autor ne poseduje dokumentaciju groblja u Jabalči, što je veliki nedostatak jer bi upravo eventualna pisana dokumentacija karaševskog govora Jabalče (gde Karaševci govore rumunski) bila vrlo značajna iz ugla jezičkog pejzaža.

U istorijskom pogledu važno je ukazati na nekoliko detalja za bolje razumevanje pejzaža karaševskog groblja. Sva naselja pod austrijskom upravom još od 18. veka morala su da poštuju građevinske planove bečke administracije, a prema tim planovima groblja su se morala nalaziti na obodu sela. Nije dozvoljavano sahranjivanje pored crkve ili u samom selu. Katolici poštuju poseban praznik, Svi sveti (1. novembra), kojom prilikom se pominju svi sveci, i Dušni dan (2. novembra), kada se pominju svi mrtvi. Za te dane groblja se posebno uređuju i kite. Uz to, katolička crkva za mrtve drži liturgije, rekvijeme, odmah posle sahrane i na šest nedelja, u zavisnosti od lokalnih običaja. Kultura paljenja sveća kod katolika je svedena: sveće se pale oko praznika Dana mrtvih ili kada neko umre, a posle toga na grob se stavlja samo cveće. Na vidljivom mestu u katoličkom groblju nalazi se centralno raspeće (slika 2), a krstova može biti nekoliko.

Slika 2: Klokočić, centralno raspeće na groblju

Do glavnog krsta su nekada išle litije, a obavljane su i molitve za poginule u ratu i one koji nisu sahranjeni na groblju (Ciobota et al. 2012: 27–28). U nekim katoličkim grobljima u Banatu postoji i kalvarija, ali nje nema na istraženim karaševskim grobljima. Uobičajeno je da se i katolički sveštenici sahranjuju na vidljivom mestu, često u blizini krsta. Sve do sedamdesetih godina 20. veka samoubice su na katoličkim grobljima u Rumuniji bile odvojeno sahranjivane. Budući da su grobna mesta bila skupa, za decu su dobijane besplatne parcele u posebnom delu groblja. Na katoličkim grobljima je inače dozvoljeno i sahranjivanje vernika drugih veroispovesti ako u naselju ne postoji drugo groblje (Ciobota et al. 2012: 30).

Postojeći opisi dva karaševska groblja (u Karaševu i Ravniku), urađeni iz perspektive pejzažne arhitekture, dobro ilustruju stanje svih pet groblja koja su predmet analize u ovom radu (Karaševo, Ravnik, Nermed, Vodnik i delimično Klokotić). Osobnost karaševskih groblja je u tome što na spomenicima retko ima natpisa, ponekad je na njih samo zakačena pločica sa podacima, pa se ne vide socijalne razlike koje bi mogle biti izražene veličinom, bojom ili materijalom od kog je izrađen spomenik. U pitanju su singularni spomenici (najčešće se odnose samo na jednu osobu), a grupisani su prema porodicama. Vrlo retko su bolje situirane porodice gradile sebi grobnice (u Klokotiću – u neoklasičnom stilu). U poređenju sa drugim banatskim seoskim grobljima karaševska groblja su skromna, ujednačena i najmanje personalizovana, odnosno – nisu modernizovana. Imaju isti tip drvenih krstova, iste veličine i boje, često bez pokojnikovih podataka i slike. U pogledu unutrašnje organizacije samo 35% karaševskih groblja ima strukturu jednostavne ose, ne postoje kapele za umrle (Ciobota et al. 2012: 107, 118).

Figuralne predstave na banatskim spomenicima su najčešće floralne – ruža, vrba, bršljan, a ako je u pitanju ptica, to je obično golub. Na katoličkim grobljima uobičajen je bareljef Hristovog raspeća, zatim predstave oka, putira, (u starije vreme) mrtvačke glave sa ili bez kostiju. U novije vreme na seoskim grobljima se postavljaju male statue anđela ili čak preminulog (Ciobota et al. 2012: 52–53; 54; 55–56; 57).

Iz ugla pejzažne arhitekture groblje u gradiću Karaševo integrisano je u tkivo naselja, u blizini reke Karaš. Poligonalnog je oblika, bez unutrašnjih osa, na ravnom terenu, uglavnom sa niskom vegetacijom, od visokog drveća postoje orah i bor. Ograđeno je delom visokom betonskom ogradom, jednim delom od cigala. Procentualna pokrivenost groblja spomenicima je 60%. Postoje dva ulaza (glavni ulaz je sa ulice, ima metalnu kapiju), centralno raspeće se nalazi na severoistočnom delu. Spomenici su organizovani po redovima i porodicama, orijentisani u pravcu zapad – severozapad. Nadgrobni spomenici mogu biti omeđeni betonskom ivicom, mermerni su ili metalni, postoje grobovi oblikovani od zemlje, sa drvenim krstovima, ukrašeni belim kamenjem ili sezonskim cvećem, tipičnim za region – turski karanfil, božur, krin, hrizantema. Kameni spomenici su

nepravilnog oblika, isklesani u obliku luka. Smešteni su u centru groblja, sa ili bez groba. Drveni spomenici su iz 20. veka, različitih su oblika i karakterističnih boja (zelena, bordo i svetlo plava), procentualno ih je 80%. Metalni spomenici, napravljeni od šuplje cevi, potiču iz 20. veka, a ima ih 10% (slika 3).

Slika 3: Karaševo, metalni krst

Mermerni spomenici se javljaju krajem 20. i početkom 21. veka. U pitanju su trolisni/detelinasti krstovi sa varijantama osnove, bele ili crne boje. Svi spomenici su ukrašeni floralnim ornamentima od plastike, a uz neke spomenike postoje drvene stolice (Ciobota et al. 2012: 66–67). Prilikom terenskih istraživanja tokom jeseni 2015, neposredno pre i posle praznika Svih svetih, svi drveni krstovi (inače pokriveni lučnim ili uglastim krovčićem) bili su ukrašeni posebnim ukrasima od veštačkog materijala (slika 4).

Slika 4: Karaševo, panorama groblja uređenog za Sve Svete

Groblje u Ravniku, prema zapažanjima pejzažnih arhitekata, nalazi se van naselja, na padini brega, vidljivo je zahvaljujući visokom drveću, odvojeno od glavnog puta i ograđeno žičanom ogradom. Četvorougao je oblika, sa glavnim pristupom prema centralnom raspeću, odakle se odvajaju staza ka istoku i niz borova starih više od 100 godina. Spomenici su grupisani prema porodicama, orijentisani u pravcu zapad – severozapad. Grobovi uglavnom nisu ograđeni, oblikovani su od zemlje i ukrašeni sezonskim cvećem (iris, božur, hrizanteme, turski karanfil, krin). Postoje kameni spomenici s kraja 19. i početka 20. veka, zatim metalni od kovanog gvožđa (s početka 20. veka), mermerni, betonski i drveni krstovi iz 20. veka, obojeni jarkim bojama (zelena, svetloplava). Drveni krstovi čine 80% spomenika i većina je bez ikakvih natpisa. Mermer i granit se koriste tek od početka 21. veka – u pitanju su spomenici sa različitim oblicima osnove, bele ili crne boje. Uz spomenike postoje drvene stolice, a svi spomenici su ukrašeni plastičnim floralnim ukrasima (Ciobota et al. 2012: 68–69).

Terenska dokumentacija

Pored drvenih krstova bez natpisa ili sa natpisima koji su teško čitljivi zbog premaza masnom bojom, tehničku teškoću u dokumentovanju i račitanju predstavljaju i mermerni spomenici, jer su natpisi uklesani u beli mermer. Praktično za sve nove karaševske spomenike se koristi beli mermer iz svetski poznatog kamenoloma Ruškica (rum. Ruschița, danas u županiji Karaš Severin), koji je otvoren krajem 19. veka (detaljnije o kamenolomu i belom mermeru u: Todor, Surd 2015). Zapisi na drvenim krstovima u većini slučajeva više nisu čitljivi, ili bi možda mogli biti čitljivi primenom posebnih tehnika (slika 5).

Slika 5: Ravnik, drveni krstovi

Budući da su snimanja karaševskih grobalja obavljena neposredno posle praznika Svi sveti, grobovi i grobna obeležja bili su posebno ukrašeni, pa su u izvesnom broju slučajeva natpisi bili pokriveni ukrasima (slika 6). Dokumentovani su uglavnom samo kameni spomenici, zatim spomenici sa metalnim pločicama i neki drveni krstovi sa jasno vidljivim natpisom (ali ne svi). U neke drvene krstove uglavljena je mala fotografija preminulog.

Slika 6: Nermed, panorama groblja uredenog za Sve Svete

Posebna tema istraživanja bila bi otkrivanje rada kamenorezaca, odnosno gravera, jer su kod Karaševaca na grobljima uobičajeni i natpisi ugravirani na metalnim pločama. Neophodna ograda uz analizu karaševskog lingvističkog pejzaža grobalja odnosi se na autorstvo zapisa, budući da naručioc spomenika svakako sami sastavljaju tekst koji će biti uklesan, ali konkretna realizacija pripada nekom kamenorescu koji, verovatno, ne zna (ranije srpskohrvatski, a sada hrvatski) jezik, niti karaševski govor. Ni naručilac spomenika nije siguran kako zapisati karaševski govor jer je obrazovanje stekao na rumunskom i književnom jeziku.

Većina dokumentovanih zapisa sadrži samo osnovne biografske podatke preminulog: lično ime i prezime, godine rođenja i smrti (često i tačan datum),

povremeno godine života i kućni broj (koji je i danas uobičajen način određivanja pojedinca u okviru naselja u rumunskom delu Banata).⁶ Upisivanje kućnog broja na krst ili na spomenik posebno je često na groblju u Nermedu (slika 7). Na epitafima gotovo nikada ne piše zanimanje preminulog, ali se povremeno nalaze podaci o onima koji su spomenik podigli. Za razliku od Srbije i drugih balkanskih zemalja, u Rumuniji ne postoji običaj štampanja umrlica i njihovog postavljanja na vidljivo mesto u naselju i na groblju.

Slika 7: Nermed, spomenik sa kućnim brojem

Nivo pisanog jezika praktično se ograničava na funerarni zapis u koji se, osim sociolingvističkog, uključuju i onomastički i nivo folklornog teksta. Jezički elementi se mogu naći i na grobnim priložima (sada obično donetim iz inostranstva, budući da sadrže tekstove na nemačkom jeziku – slika 8)⁷ i na lentama posmrtnih venaca (sada skoro isključivo na rumunskom jeziku – slika 9). Ipak, na jednom od venaca na svežem grobu u Ravniku bio je čitljiv natpis na hrvatskom jeziku: OSTATI ĆE U NAŠIM [...] MARIJA SESTRA ANKA I UNUCI, a na drugom – na rumunskom: UN ULTIM OMAGIU DIN PARTEA UNIUNII CROAȚILOR DIN ROMÂNIA [Poslednji pozdrav od Saveza Hrvata u Rumuniji].

⁶ Navođenje kućnog broja je u karaševskim naseljima obavezno i u drugim slučajevima kada je potrebno da se tačno odredi neka porodica, up.: Радан 2004: 54–90.

⁷ Grobni prilozii sa natpisom na nemačkom jeziku su obično u obliku belih anđela ili belih srca, a natpis je (uglavnom) nemačka funerarna formula: *In stillem Gedanken*, doslovno: *U tihom sećanju*, što bi približno odgovaralo formuli: *U znak sećanja*. Ovakvih grobnih priloga na nemačkom jeziku bilo je 2015. godine na grobljima u Karaševu i Klokočiću. Postoje i drugi grobni prilozii slične izrade, ali bez natpisa, u formi anđela, krstova, ptica, svećnjaka, verovatno takođe doneti iz inostranstva.

Slika 8: Karaševo, grobni prilozii

Slika 9: Karaševo, lente na vencima

Budući da zvučni pejzaž groblja – nivo usmenog jezika (molitve, posmrtnih govora i drugih prigodnih formula) i nivo drugih zvukova groblja (plača, zvona, tužbalice), na terenu Karaševa nije bio istraživani, biće delimično osvetljen na osnovu radova Miljane Radmile Radan-Uskatu i Ivana Birte. Drugi elementi opreme groba – grobni prilozii, fotografija preminulog i simboli na spomeniku, dokumentovani fotografijama, biće samo uzgred pomenuti.

Budući da u karaševskim naseljima žive i pripadnici drugih etničkih zajednica, na svim grobljima dokumentovani su i zapisi na rumunskom jeziku,⁸ a u gradu Karaševo i na nemačkom i mađarskom jeziku.⁹ Veoma je teško utvrditi etničku pripadnost umrlog samo na osnovu imena i prezimena na spomeniku. Autor ovog priloga nije imao prilike da vodi intervjuje na groblju sa sagovornicima iz lokalnih zajednica, što bi bilo neophodno za kompletiranje informacija o svakom pojedinačnom spomeniku.

⁸ Kao ilustraciju navodimo zapis sa jednog spomenika u Ravniku. Natpis je u stihovima, a raščitanje nije sasvim pouzdano u pogledu upotrebe dijakritika: AICI ODIHNESTE / BANAC PETRU / N. 1926 DEC. 7 06-1975 / ÎN FLOAREA TINEREȚI AI PLECAT / ÎNDURERAȚI PE TOȚI NE-AI LĂSAT / PĂSTRÎND CU DRAG AMINTIREA TA / PÎNĂ CÎND ȘI NOI TE VOM URMA / „DORMI IN PACE” [Ovde počiva / Banak Petru / r. 1926 umro 7.06-1975 / u cvetu mladosti si otišao / sve si nas ostavilo ožalošćene / da čuvamo sa ljubavlju sećanje na tebe / sve dok te i mi ne budemo sledili / spavaj u miru].

⁹ Takvi su, na primer, spomenici dvojici sveštenika na groblju u Karaševu iz 19. veka. Važno je napomenuti da su oni dvojezični i da verovatno odražavaju jezičku politiku svog vremena. Prvi, iz 1868. godine, napisan je na hrvatskom i nemačkom, a drugi, iz 1888, na mađarskom i hrvatskom. Ortografija prezimena je u oba slučaja mađarska (Karácsonyi): Ovdi / počiva u miru / IVAN KARÁCSONYI / NADŽUPNIK KARASSOVSKI / umro dana 9a Maija / 1868. / u 66 godina života svog. / Hier ruhet in Frieden / JOHANN KARÁCSONYI / DECHANT PFAHRER VON KARASSOVA / gestorben in 66 Lebensjahre / ++ 1868 odnosno: Itt nyugszik békében / Karácsonyi Károly / krassovai esperes-plebános. / Meghalt 1888 april 16 életének 60 évében. / Ovde počiva u miru / Karlo Karácsonyi / nadžupnik krassovski umro dana 16 Aprila / 1888. / u 60. godini života svoga.

Svi nadgrobni natpisi u ovom prilogu predstavljaju transkripte originalnih zapisa i, uz različita ortografska rešenja, odražavaju upotrebu velikih i malih slova i redove teksta (slike 10 i 11).

Slika 10: Vodnik, nadgrobni spomenik

Slika 11: Nermed, nadgrobni spomenik

Funerarne folklorne formule

Etnografska monografija Miljane Radmile Radan-Uscatu (2014), posvećena običajima životnog ciklusa Karaševaka, pruža osnovne informacije o karaševskom funerarnom jezičkom pejzažu. Karakterističan karaševski termin za 'zapevanje' je *pripevanje*, a naricanje je uobičajeno (Radan Uscatu 2014: 125). Prilikom sahrane postoje posebne karaševske formule: pošto sveštenik obavi misu i poslednju molitvu, održi posmrtni govor, čita se *oprašćanje* od rodbine, suseda i prijatelja. Zatim sveštenik izgovori: *Primi, zemljo, što je tvoje, a Isukrst nek uzme svoje!* Na kovčeg se bacaju zemlja i novčići uz reči: *Bog da ti oprósti gréje!*, ili: *[Da ti je] Láka ti črna zémlja/zemljáca!* Po završetku sahrane jedan od ljudi koji su sređivali grob tri puta obiđe oko groba uz reči: *Tu da ti búde dom i sve što ti tréba, da némaš ništa s ovémi drúgimi koji su žívi!* (Radan-Uscatu 2014: 132). Na grob se postavlja krst od bagremovine ili hrastovine, a po pravilu napiše se formula: *Ovdé počíva u míru Bóžim* (ime i prezime / dan / mesec / godina rođenja i smrti) (Radan Uscatu 2014: 147). U monografiji je objavljen i tekst jedne karaševske molitve koja se izgovara prilikom godišnjeg pomena (*Veliko štenje*), sa raščitanim faksimilom originalnog zapisa Marije Bogdan iz 1992. godine (Radan-Uscatu 2014: 141–143; 240–246).

Drugi moguć uporedni izvor za analizu karaševskih nadgrobnih natpisa predstavlja folklorna zbirka Ivana Birte (Birta 1993), koja, uz ostalu dragocenu građu, sadrži i tužbalice.

Natpisi na zajedničkim objektima na groblju, kao što je metalna kapija na ulazu u groblje u Nermedu sa natpisom *Faljen Isus* (slika 12), osnovni su elementi funerarnog pejzaža.

Slika 12: Nermed, kapija i natpis na ulazu u groblje

Za karaševske nadgrobnе spomenike karakteristična je opšta hrišćanska formula: *Ovde počiva u miru božijem* sa lokalnim varijantama glagola *počivati* (*opočiva/upočiva*, mahom u Ravniku) i različitim grafičkim rešenjima, budući da ne postoji standardizovan karaševski pravopis (često je primetan i uticaj rumunskog pravopisa): *OVDE UPOČIVA U / MIRU BOZIM* (Ravnik); *OVDE UPOČIVA U / MIRU BOJIM* (Ravnik); *OVDE POČIVA / U MIRU BOŽIEM* (Vodnik); *OVDE UPUČIVA U MIRU* (Klokotić); *OVDE POČIVA U VEČNIM / BOŽIM MIRU* (Karašev). Paralelno postoje zapisi iste formule na hrvatskom jeziku: *HVALJEN ISUS I MARIJA / OVDJE POČIVAJU U MIRU BOŽJEM* (Ravnik).¹⁰

¹⁰ Na srpskim grobljima u Rumuniji, prema terenskim istraživanjima iz 2016. u naseljima Čanad, Sempeter i Varjaš, uobičajena je incijalna formula: *Ovde počiva* i veoma retko: *Ovde leže zemni ostaci*.

Slika 13: Klokotić, nadgrobnni spomenik

Slika 14: Ravnik, nadgrobnni spomenik

Postoji više tipova finalnih formula. Osnovna finalna formula na spomenicima je katolička molitva za pokojne, koja na hrvatskom jeziku, koji je u upotrebi u karaševskim katoličkim crkvama, glasi: *Pokoj vječni daruj im, Gospodine, i svjetlost vječna neka im svijetli. Počivali u miru. Amen.* Lekseme *večan/vječan, svetlost/svjetlost, svetleti/svjetleti* imaju različite realizacije u karaševskim govornim (karaševski govori se u dijalektologiji smatraju za govore sa nezamenjenim jatom). Tako se na spomenicima ova molitva beleži na različite načine, često u skraćenom obliku.¹¹

SVITLOST / VIKOVIČNA DARUJ / NJIMA GOSPODINE NEK / POČIVAJU U MIRU / AMEN (na kapeli u Klokotiću, u rozeti iznad ulaza)
 Pokoj vičnji daruj njemu / gospodine i svetlost / vičnja neka mu svetli / nek upočiva u miru amen (Ravnik)
 MIR I POKOJ VIYEČNI / DARUY NYOY COSPODINE / I SVIYETLOST VIKOVIČNA / NEKA YOY SVIYETLI / DA POCIVA U MIRU / AMEN (Klokotić)
 MIR I POKOJI VEČNI / I SVETLOST VJEČNA / NEKA MU SVJETLI DA / POČIVA U MIRU / AMEN (Vodnik)

¹¹ Na srpskim grobljima u Rumuniji uobičajen je pravoslavni ekvivalent iste formule: *Vječnaja pamjat* u brojnim varijantama: *Večna joj uspomena / Večan mu spomen / Vječna mu/im pamjat* (Sempeter); *Večna im pamjat* (Sempeter i Varjaš); *Vječnaja pamjat* (Varjaš) itd.

MIR IPOKOJ VEČNJI / DARUJ NJEMU GOSPODINE AMEN (Klokotić)
 POKOJ VIJEČNI / DARUJ NJOJ / GOSPODINE AMEN (Klokotić)

Na karaševskim spomenicima se nešto ređe sreće uobičajena funerarna formula: *Nek mu/joj/im je laka (crna) zemlja*¹² – DAYOY ZEMLJA LAKA (Nermed); NEKAJOJ / BUDEZEMLJA / LAKA Počiva u miru (Nermed); neka joje laka zemlja (Karaševo); NEK JOJ BUDE / LAKA ZEMLJA (Karaševo); NEK JIM BUDE / ZEMLJA LAKA (Karaševo); POČIVAJ U MIRU / BOŽINKO MILI / TEBE SMO IZGUBILI / VEČAN SAN – DOVIDENIA / LAKA TI ZEMLJA / ŽALNA OBITELJ (Klokotić).

Za groblje u Ravniku karakterična je formula: *Svi smo žalosni što te/vas više nema*, koje nema na drugim istraženim karaševskim grobljima:

ZALOSNI SMO MI SVI / STO VI NESTE VISE
 ŽALOSNI SMO / MI SVI ČE TI...
 JALOSNI SMO SVII ŠTO TI VIŠE NESII!
 ŽALOSNI SMO MI ČE TI VIŠE NESI
 ZALOSNI SMO MI SVI / STO TI VISE NESI
 ZALOSNI SMO MI / STO TI VISE / NESI
 SVI SMO ŽALNI ŠTOJU VIŠE NE.

Slika 15: Ravnik, nadgrobnni spomenik

¹² Na srpskim grobljima u Rumuniji uobičajeno je: *Laka im/mu/ti crna zemlja* (Čanad, Semperter, Varjaš).

Na jezičkom planu ovoj formuli je sličan i završetak jednog, inače ekstenzivnog, zapisa u stihovima sa groblja u Nermedu (*žal mi je če nesam da hodim po svetu*):

DRAGA MOJA FAMILO. / Y DRAGA DECO. STIGAL ONAY ZALI ČAS / ŽAL-
MIJEČESAM SE RASTAVIL OD VAS. / VI STE MI DRAGHI BILI / ALI IPAR U
GROP STE ME SARANILI / PRIMINUL SAM U NAILEPIM CVETU. / ŽAL-
MIYE ČE NESAM / DA HODIM PO SVETU

Čini se da folklorna formula *po svetu hoditi* nije ograničena samo na funerarni kontekst jer je sadrže i drugi karaševski folklorni tekstovi, npr. jedna vojnička pesma: *Pa bi znao po svetu hoditi / i znao bi mladost provoditi* (Birta 1993: 182), ili ljubavna: *Volim s dragim s lista vodu piti / nego omraznim po svetu hoditi* (Birta 1993: 96).

U Nermedu se i na drugim spomenicima javlja finalna formula: *Žao mi je što/če smo se rastavili*. Inače, motiv 'rastavljanja' uobičajen je za karaševske tužbalice, posebno vremenski određen (*kad je najdrago bilo*):

A kad ti najdrago bilo / Da se s nami veseliš / Bog te od nas rastavil. (Birta 1993: 68)

Če kad nim najdrago bilo, / Če smo dva doma napravili, / On' ni slutna smrtka od teb' rastavila. (Birta 1993: 73)

Što si se od nas rastavila / Kad nim najdrago bilo? (Birta 1993:72)

Funerarna formula na spomenicima u Nermedu opisuje žalost zbog rastanka:

ŽAO NAM JE DRAGHI MILI ŠTO / OD VAS SMO SE MI RASTAVILI / KUD PO SVETU SMO HODILI OD / VAS SMO SE RASTVILI. ŽELELI / SMO I MI NEKADA DA ŽIVIMO / SA VAMA SADA.

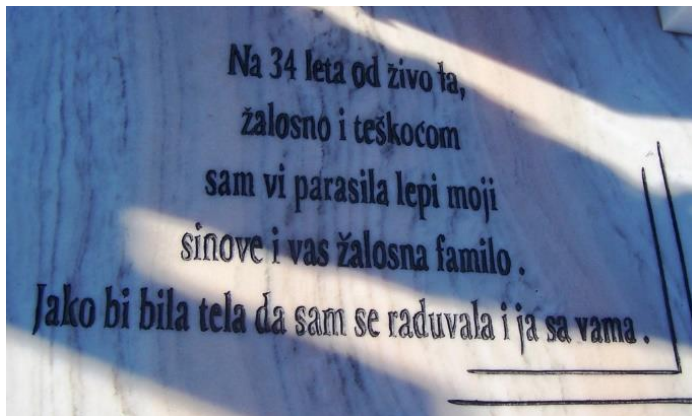
DRAGA MOJA DECO. ŽAL MI JEČE SAM SE / RASTAVIL OD VAS. VISTEMI DRAGIBILI / A...

Sa druge strane, samo na groblju u Karaševu postoji posebna formula sa motivom 'radovanja' u finalnoj poziciji. Ista formula sreće se i kao sastavni deo jedne tužbalice: „Ja sam se jako radoval / če sam s vami uživao / i na ovom lepim svetu / ja u životu ostal“ (Birta 1993: 79), a na groblju u Karaševu zabeleženi su sledeći primeri:¹³

¹³ Primeri sadrže specifičnu upotrebu potencijala i potencijala za prošlost u prvom licu jednine; upotrebu ovog glagolskog oblika u karaševskim govorima uočio je i komentarisao još Emil Petrovici (1935: 215).

i ja bise bil / radoval da sam / uzmeđu vas
 Na 34 leta od života, / žalosno i teškoćom / sam vi parasila lepi moji /
 sinove i vas žalosna familo. Jako bi bila tela da sam se raduvala i ja sa vama.

J JA BI SE RADOVAL / DA SAM SVAMA UŽIVAL / NEKA MU LAKA ZEMLJA
 JJA BI SE RADUVAL / ...SVA... UŽIVA
 IABI SE RADUVALA / DA SAM SVAMI UŽIVALA / BOLESTI I SMRT NEMILA
 / OT VAS ME UKRATKO / RASTAVILA OSTA ŽALOSNA / SVA FAMILA

Slika 16: Karaševo, nadgrobni spomenik

Na groblju u Karaševu postoje i zapisani stihovi poznatih srpskih pesnika, ali na spomenicima nastalim u doba dok je postojala Jugoslavija.¹⁴ Prvi je citat pesme iz zbirke *Đulići uveoci* Jovana Jovanovića Zmaja, a nalazi se na spomeniku Marije Gera Radan (1956–1986):

VIČEM BOGU ONA JE JOŠ MLADA / VIČEM PRAVDI: ONA SE JOŠ NADA /
 ANĐELIMA: VI JOJ SRCA ZNATE / VIČEM ZEMLJI: ONA NIJE ZA TE“ / J. J.
 ZMAJ / SPI U MIRU SANAK SLATKI / MUGUR CVETA MEDNI, DRAGI / KA-
 PLJA ROSE – ŽIVOT KRATKI / OŽALOŠĆENA PORODICA (slika 16)

¹⁴ U novije vreme na spomenicima na grobljima u Kragujevcu i Batočini zabeleženi su stihovi Disove pesme *Možda spava*, Antićeve *Besmrtne pesme*, Zmajeve pesme iz zbirke *Đulići uveoci*, varijacija na pesmu Konstantina Simonova *Čekaj me*, Selimovićeve stihovi iz pesme u romanu *Tvrđava*, Cesarićeva *Balada iz predgrađa*, jedna misao Rabindranata Tagore, parafraza iz Pavićeve drame *Zauvek i dan više*, Balaševićeve pesme *Naopaka bajka* (Герун 2015). Na građi iz svog korpusa epitafa iz Beograda i okoline, podignutih uglavnom šezdesetih i sedamdesetih godina 20. veka, Ivan Čolović analizira folklorizaciju književnih tekstova, a nalazi i neke tačno navedene stihove (P. P. Njegoša, J. J. Zmaja, B. Radičevića, V. Ilića, V. Petkovića Disa, M. Mitrovića, J. Dučića, M. Rakića – Čolović 1983: 57–69).

Slika 17: Karaševo, nadgrobnni spomenik

Drugi zapis predstavljaju ponovo stihovi Jovana Jovanovića Zmaja iz pesme *Svetli grobovi*, navedeni na jednoj porodičnoj grobnici, pod navodnicima, označeni kao i u prethodnom slučaju kao citat:

„GDE JA STADOH - TI ČEŠ POĆI! / ŠTO NE MOGOH - TI ČEŠ MOĆI! / KUD
JA NISAM - TI ČEŠ DOĆI! / ŠTO JA POČEH - TI PRODUŽI!“ (slika 17)

Slika 18: Karaševo, nadgrobnni spomenik

Stihovi su uklesani verovatno ubrzo posle 1981. godine, budući da je godinu smrti supruga, koji je prvi preminuo - 1981, a supruga je preminula 2000 (MARTA / ROD 10 IV 1938 / UMRO 14 VIII 2000 /// MIKOLA / ROĐ. 02 XII 1936 / UMRO 22 VIII 1981). Oba spomenika jasno svedoče o jezičkoj i kulturnoj klimi koja je postojala kod Karaševaka još osamdesetih godina 20. veka.

Na karaševskim grobljima postoje i mnoge personalizovane finalne formule, a prilično su retki podaci o onima koji su podigli spomenik. Ako i postoji, potpis je uvek bezličan i označava kolektiv (time omogućava sociolingvistički važnu distinkciju karaševski vs. hrvatski, a na starijim spomenicima otkriva i tragove nekadašnjeg srpskohrvatskog jezika): OZALIENA PORODICA (Karaševo); OŽALOŠĆENA PORODICA (Karaševo); ŽALNA OBITELJ (Klokotić); FAMILIA / FAMILA (Karaševo); SPOMENIK PODIGNUT OD FAMILIE (Nermed); Roditelji (Ravnik). Samo na jednom spomeniku iz Ravnika stoji: Se napravila ot žene.

Onomastika na groblju

Karaševski zapisi na nadgrobnim spomenicima mogu se analizirati i iz onomastičkog ugla. Kao polazna osnova mogu poslužiti antroponimska istraživanja Karaševaka koja je objavio Mile Tomić u nizu radova (Томић 1972, 1974; Tomić 1984, 1985). Mile Tomić je terenska istraživanja obavljao 1965. i 1968. i tom prilikom prikupio sva prezimena (210), sva muška (57) i ženska (49) imena, zatim nadimke (1172), toponime (293) i sve „entopske reči“ (216). Bez obzira na činjenicu da je studija Томић 1972 urađena u skladu sa lingvističkim interesovanjima i mogućnostima svoga vremena (pokušaj određivanja etimologije prezimena i izvlačenje vanlingvističkih zaključaka na osnovu takve analize), dragocen je uporedni (rumunsko-karaševski) popis svih prezimena sa brojem lica koja nose svako pojedinačno prezime po naseljima. Najfrekventnija su bila sledeća prezimena: Filka, Beca, Hacegan, Birta, Miloš, Veka/Vaka, Ćinkul, VataV, Ocil, Vlašić, Gerlica, Banak, Beul, Mita, Lackić, Kurjak, Lauš, Hoca, Logožan/Lugožan, Domanjanc, Todor itd. U studiji iz 1974. godine Mile Tomić objavljuje spisak svih nadimaka, muških imena, od kojih su najčešća bila: Petar, Milja, Đuređ, Mikola, Ivan, Marjan, Martin, Todor, Mateja, Krsta, Luka itd. Uz sve zamerke koje se tiču etimoloških i tvorbenih zaključaka u ovom radu, dragocena je uporedna tabela (rumunski/karaševski oblik) sa brojem potvrda po pojedinim naseljima. Ista tabela urađena je i za karaševska ženska imena kojih ima 49, a najčešća su Marija, Magda/Lina, Marta, Ana, Petrija, Ruža, Stana, Jela, Kata.

Navešćemo nekoliko primera sa groblja u Karaševu na osnovu kojih se mogu izvesti različiti zaključci i za koja verovatno postoje vanlingvistička objašnjenja. Tomić ne registruje neka prezimena kao karaševska, ali su prezimena Vuka, Pandlika, Horvat, Bibian i Zahjka (postoji karaševsko prezime Zenka) dokumentovana na groblju uz natpis na karaševskom ili hrvatskom:

Za uspomen Pokojni / Vuka Martin / Hačegan Marta / Rođeni g. Umärli / 1936 – 1944 28-XI-1966 8-V-1981 / Stari 30 – 36 Godine [natpis je postavljen stubačno]

MILIA PANDLIKA / 1877

Ovde počiva u miru Bozim / HORVAT MARIA / ROGJENA MAXIM / stara
74 / Rogjena 1912 / Umrta 1987 / neka joje laka zemlja
OVDJE POČIVA U MIRU BOŽJEM / BIBIAN IVAN / *15 MAI 1981 - †10 AUG
2003 / MOJ POSJETITELJU, MENE VIŠE NEMA / OD STARIH DANA OSTA
USPOMENA / A SLIKA TA ŠTO TU JE NA KAMENU / TVOJIM ME PO[...]
OVDE POČIVA MIRU BOŽIM / ZAHJKA ĐJUREĆ / *1953 11 MAI / †2003 18
OCT

Budući da prati i frekvenciju karaševskih prezimena, za neka prezimena (posvedočena našim istraživanjem groblja u Karaševu) Mile Tomić napominje da su „česta“ (Belča, Todor, Beul, Frana, Gera, Moldovan, Vaka, Logožan, Adam, Lukačela), a za neka da se sreću isključivo u Karaševu: Mihaila (na spomeniku zapisano kao: Mihajla), Maksim (na spomeniku zapisano kao: Maxim), Pauca, Zenka, Bokšan, Mijat, Radan, Fera, Miloja, Ugrin, Vernika, Šudor.

Završna razmatranja: jezički pejzaž karaševskog groblja

Istraživanja vidljivosti manjinskih jezika u okviru jezičkih pejzaža groblja postala su u novije vreme i sociolingvistička tema: vlaškim i rumunskim zapisima na grobljima severoistočne Srbije bave se Monika Hucanu i Anamarija Sorensku Marinković (Hušanu, Sorescu Marinković u ovom tematu), zapisima banatsko-bugarskog jezika Biljana Sikimić i Motoki Nomaći (Сикимић, Нوماћи 2016), a brojne radove o nadgrobnim spomenicima Čeha u SAD potpisuje Eva Eckert (Eckert 1998; 2001; 2002; 2007).

Terenska istraživanja su pokazala postepenu transformaciju jezičkog pejzaža Karaševaka koja uključuje i vidljivost karaševskog govora na spomenicima na groblju. Zvanični natpisi u naseljima su danas dvojezični (na rumunskom i hrvatskom jeziku). Upravo transformacijom nekadašnjeg karaševskog groblja sa drvenim krstovima i minimalnim personalnim podacima koji se sastoje od imena i prezimena pokojnika, i to – paradoksalno – uvođenjem mermernih spomenika koji ni u kom slučaju ne predstavljaju karaševsku funerarnu tradiciju, uporedo sa standardnim hrvatskim jezikom pojavljuje se i postaje vidljiv i lokalni karaševski govor. Na delu je revitalizacija privatnog karaševskog jezičkog pejzaža na lokalnom groblju, podržana novim elektronskim medijima, pre svega internetom, kojim je omogućeno slušanje radio emisija, i u sasvim novo vreme – čitanje novinskih članaka na karaševskom govoru. Sve do nedavno karaševski jezički pejzaž bio je ograničen na privatni zvučni prostor Karaševa i njegove teško dostupne naučne elaboracije.

Bibliografija

- Birta, Ivan (1993). *Karaševci. Narodne umotvorine sa etnološkim osvrtom*. Bukurešt: Romcart.
- Ciobota, Alexandru et al. (2012). *Cimitirul ca element în evoluția peisajului cultural. Studiu de caz: cimitirele rurale din Banat*. Timișoara: Editura Universității de Vest.
- Colta, Rodica (2014). Lecturi posibile ale cimitirului în localitățile multietnice. *Studii și comunicări de etnologie XXVIII*, 118–128.
- Čolović, Ivan (1983). *Književnost na groblju. Zbirka novih epitafa*. Beograd: Narodna knjiga.
- Eckert, Eva (1998). Language and ethnicity maintenance: evidence of Czech tombstone inscriptions. *Markers* 15, 204–233.
- Eckert, Eva (2001). Gravestones and linguistic ethnography of Czech-Moravians in Texas. *Markers* 18, 146–187.
- Eckert, Eva (2002). From Moravia to Texas: immigrant acculturation at the cemetery. *Markers* 19, 174–211.
- Eckert, Eva (2007). *Stones on the prairie. Acculturation in Texas*. Slavica Pub.
- Герун, Бојана (2015). О језику надгробних споменика Крагујевца и Баточине (етнолингвистички опис). *Лунар* 16/56, 171–182.
- Huțanu, Monica & Annemarie Sorescu-Marinković (2016). Novi nadgrobni natpisi na vlaškom u istočnoj Srbiji. *Фолклористика* 1/2, 27–42.
- Petrović, Emil (1935). *Graiuł carașovenilor. Studiu de dialectologie slavă meridională*. Cluj: Universitatea regele Ferdinand I.
- Радан, Михај Н. (2004). *У походе тајновитом Карашу. Етнолошке и фолклористичке студије*. Темишвар: Савез Срба у Румунији.
- Radan Uscatu, Miliana-Radmila (2014). *Botezul, nunta și funeraliile la carașoveni*. Timișoara: Editura Universității de Vest.
- Рељић, Митра (2010). Споменички натписи са дела порушених православних гробаља у Подрими и пећком Подгору. *Зборник радова са пројекта Истраживања српског језика на Косову и Метохију* 1. Косовска Митровица: Универзитет у Приштини, 157–188.
- Сикимић, Биљана и Мотоки Нوماћи (2016). Језички пејзаж меморијалног простора вишејезичних заједница: банатски Бугари/Палћани у Србији. *Јужнословенски филолог* 72/1–2, 7–31.
- Todor, Daniel -R. & V. Surd (2015). History and tourist valorization of the Rușcița marble quarry. *Studia UBB Geographia LX/2*, 97–122.
- Tomić, Mile (1972). Antroponimija Karaševaca. *Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku XV/2*, 213–227.
- Томић, Миле (1974). Антропонимија Карашеваца. *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику XVII/1*, 207–240.
- Tomić, Mile (1984). Antroponimija Srba i Hrvata u Rumuniji. *Onomatološki prilozi* 5, 243–312.
- Tomić, Mile (1985). Antroponimija Srba i Hrvata u Rumuniji. *Onomatološki prilozi* 6, 121–183.

Izvori ilustracija

Digitalni arhiv Balkanološkog instituta SANU, autor fotografija Biljana Sikimić.

Karaševo linguistic landscape: funeral monuments

Biljana Sikimić

Summary

The paper deals with linguistic and folkloristic analysis of inscriptions on tombstones in rural cemeteries in the Karaševo/Carașova area in Romania. Researched were cemeteries at Karaševo/Carașova, Klokočić/Clocotici, Ravnik/Rafnic, Nemed and Vodnik/Vodnic, documentation being fulfilled during October and November 2015. Existing inscriptions on monuments provide insight into the sociolinguistic diglossia of Karaševo people: on one side are Karaševo local vernaculars - they have never had the function of a standard language, and on the other - Serbocroatian, and after 1989 standard Croatian language, which is also the official language of the Catholic church in all Karaševo settlements. The paper points out some funeral formulas written on the monuments that can be analyzed as typical folk Karaševo formulae.

Key words: Karaševo/Carașova, funeral monuments, linguistic landscape, folklor formula

dr Biljana Sikimić, naučni savetnik
Balkanološki institut SANU, Beograd
E-pošta: Biljana.Sikimic@bi.sanu.ac.rs

Примљено: 1. 12. 2016.
Прихваћено: 15. 12. 2016.